

Bevezetés

Mit adott nekünk, magyaroknak a XVII. század? Erre a kérdésre évről évre szabatosabb választ tudunk adni.

Török- és németellenes harcainkat ma már nem nézzük a romantikus kuruc-mitosz vagy egy tragikus nacionalizmus torzító szemüvegén át. Kezdjük megszokni, hogy "szabad szemmel", elfogulatlanul együttlássuk függetlenségi harcainkat a soknyelvű rendek és a második jobbágyság béklyójába vert soknemzetiségű paraszti tömegek küzdelmével; sőt a középrétegek sajátos szerepére is kezdünk figyelni.

Számontartjuk és megcsodáljuk azt is, hogy a véres szabadságharcok és osztályküzdelmek földjén a valóság művészi meghódításának akkor legmodernebb módszerei - a manierista műpróza, vagy a barokk építészet néhány remekében - viszonylag hamar meghonosodtak; és például az anyanyelvű szerelmi poézis a legszélesebb rétegek számára lett valósággal közszükséglet.

A kultúra más területein - az ideológia, a filozófia, a vallási élet, a természettudományok világában, s az eszmék terjesztésére hivatott intézmények: iskolák, nyomdák fejlődésében - szintén olyan változások mentek végbe, amikről egyre többet tudunk és egyre pontosabban.

A lényeg ezen a téren: hatalmas erőfeszítés a nemzeti művelődés (tudomány, nyelv, közoktatás, könyvkiadás stb.) fölemelésére. A mérték: Európa élenjáró országainak, többek közt a holland "arany századnak" a kulturája. A cél nem kevesebb, mint "barbárságunk", kinzó elmaradottságunk fölszámolása, Nyugat-Európa utolérése.

Az ilyen erőfeszítések mögött ottérezzük mezővárosaink parasztpolgárságának és értelmiségi pályára lépett fiainak vágyát a jobb életre és olthatatlan kulturszomjukat. A megálmodott és rész-

ben kiküzdött változásokban ma már lehetetlen észre nem vennünk a demokratikus, az antifeudális, a racionalista tendenciákat. Ezek a reneszánsz világnézeti forradalmából táplálkoztak s már-már a felvilágosodást előlegezték.

De nem tévesztjük szem elől azt sem, hogy önálló és erős polgári bázis híján e törekvések csak a feudális uralkodóosztály egyes csoportjaira vagy kimagasló vezetőire támaszkodva maradhat-
tak fenn tartósan; hogy ezzel összefüggésben a polgáris művelő-
dési programok és bizonyos nemesi reformtörekvések közeledhettek
egymáshoz, felekezeti és földrajzi korlátokat sem ismerve, roko-
nulhattak (Zrinyi-Apáczai); hogy e szellemi mozgalmak mélységesen
vallásos jellege ideiglenesen megakasztotta egész kulturánkban,
különösen a művészetekben az elvilágiasodás folyamatát; jórészt
vallási formák közé kényszerültek így a merev, középkorias sko-
lasztika elleni lázadás legkorszerűbb változatai is.

Egyre több eredménnyel keressük azt, ami ezekben a törekvé-
sekben sajátos, ami a korra és a helyre jellemző. Többek közt a
nemesi nacionalizmus és a polgári-prédikátori nemzettudat néhány
közös jegye figyelmeztet arra, hogy magyar földön vagyunk. A leg-
jobb enciklopédisták rendszerteremtő igénye pedig arra, hogy a
XVII. században, a barokk korban járunk.

Ismereteink a fölszabadulás után marxista szellemben megúj-
hódó társadalomtudományok alkotómunkája és vitái hevében váltak
egyre gazdagabbá, árnyaltabbá. Ma már az elmúlt két évtized magyar
történelem- és irodalomtudománya, filozófia, könyvtörténet, peda-
gógia, modern vallás- és egyháztörténeti kutatások, kialakuló tu-
dománytörténetünk XVII. századi vonatkozású eredményeinek biblio-
gráfiai fölmérése sem kis feladat.

A művelődés területén maradván: legutóbb elkészült a kor ma-
gyar irodalmának első marxista szintézise; van már modern könyv-
történeti összefoglalásunk, filozófiai örökségünk legjavát bemuta-
tó antológiánk. Az államelméleti fordítás-irodalomtól a hazai el-
méleti és gyakorlati fizika eredményeiig a bontakozó szaktudomá-
nyok életébe is bepillantást nyújt néhány új tanulmány. Más témák,
munkaterületek a szomszédos országok tudományával való gyümölcsöző
együttműködést ígérk; így a föllendülő Comenius-kutatások. Hosszu
listát adna azoknak a kutatóknak a fölsorolása, akik a husz év
alatt ezekben a munkákban részt vettek. Csak néhány nevet említve:

Bán Imre, Esze Tamás, Klaniczay Tibor, Koltay Kastner Jenő, Makkai László, Mátrai László, Pirnát Antal, Révész Imre, Tolnai Gábor, Tordai Zádor, Turóczi Trostler József, Wittman Tibor, Zemplén Jolán mellett a Romániában élő Jakó Zsigmond, Szigeti József, Tóth Kálmán és még sokan többszörösen is hozzájárultak ezekhez az eredményekhez.

A jelentős eredmények birtokában föltűnően megmutatkozik azonban XVII. századi szellemi mozgalmaink megítélésének néhány problémája. Mindmáig közhelyszámba megy például az a fölfogás, mely néhány kiváló, de koránjött tragikus sorsu írónk és tudósunk egy egész világgal vívott magányos és reménytelen küzdelmét látja csak a század magyar művelődésében. A szépirodalmi földolgozásokban is ez a kép dominál.

Kétségtelen: a nagyon részleges, nehezen kiharcolt sikerek a gyakoribb kudarcok; a külföldi megbecsülés után az itthoni értetlenség vagy meghurcoltatás; az életművek egyenetlensége és befejezetlensége - a Szenczi-Molnárok, Apáczai Cserék, Tótfalusi Kis Miklósok életútjának közös vonásai, s ez tényleg sugároz tragikumot. De sorsuk nem a koránjött nagy szellemeket fogadó általános és "örök" megnemértésből, vagy a "tragikus magyar sorsból" fakadt; s nem is volt magányosan viselt kereszt. A század kimagasló magyar szellemeinek, a legjobb alkotó és szervező egyéniségeknek a sorsában osztoztak névtelen, vagy alig ismert, a vállalt eszmékért hőiesen helytálló, "ujító" tanárok, nyomdászok, lelkészek, orvosok tucatjai - az egész század folyamán talán százai.

A seregnyi harcostárs kiszólitása az ismeretlenség homályából - még ma sem volna lehetetlen feladat. Megórné. A "nagyok" nem vesztenének ezzel fényükből, csak nyernének: jobban értenénk igazukat-nagyságukat. Azt még mondani se kell talán, hogy mennyivel tisztább lenne így a kor egész kulturájának képe.

Ugy tűnik: a magyar kultúra történetében ritkán voltak az erőfeszítések olyan kollektívek, ritkán voltak a legjobb elmék s körülöttük az egyszerű értelmiségi "közkatona" gondolatai, vágyai és konkrét programjai annyira egy irányba mutatók, mint akkor.

Részben ez biztosította, hogy szinte megszakítatlan láncban kövessék egymást a lényegben azonos célu nemzedékek, irányzatok, mozgalmak. Rimay, Szenczy Molnár és Szilvásujfalvi a XVI-XVII.

század fordulóján majdnem ugyanazt akarták, amit pontosan egy évszázaddal utóbb, magasabb szinten Bethlen Miklós, Tótfalusi és Pápai Páriz. S a két dátum közt nem valamilyen űrt találunk, hanem éppen ennek a fajta igyekezetnek a leggyümölcsözőbb szakaszát: Medgyesi, Tolnai Dali, Comenius és Apáczaiék idején.

A polgári jellegű művelődési törekvéseknek a kor viszonyaihoz képest föltűnően kollektív és folyamatos jellege nem került el a szakemberek figyelmét. Makkai László monográfiája a magyar puritánus mozgalom elterjedésének érzékeltetése végett a bátor egyházi értelmiségiek egész sorát idézte meg, több nemzedék tagjait. Bán Imre könyvében Apáczai sok kortársáról, elvbarátjáról, ellenfeléről, tanáráról, követőjéről talál vázlatos portrét a mai olvasó.

Ez azonban nem pótolhatja a kor kulturájának szélesebb alapon való kutatását "személyi-biográfiai" tekintetben sem. Még kevésbé a közoktatás és népművelés, könyvkiadás, külföldi kulturális kapcsolatok, hazai könyvtárak, általában az intézmények és az "intézményes kultúra" fejlődésének részletes fölmérését.

E tömegesebb jelenségek egzakt megismerése elképzelhetetlen a vonatkozó adatok olyan tömegének ismerete nélkül, ami már lehetővé teszi a szinte statisztikai általánosítást. Jogtörténészeinknek, vagy a szépirodalom kutatóinak rendelkezésükre áll már ilyen XVII. századi adatanyag: nagyszámu perirat, vagy versszöveg, modern kiadásban (gondoljunk csak az "Uriszék" című és egyéb levéltári kiadványokra, vagy a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának első köteteire).

A szűkebb értelemben vett művelődéstörténet se sokáig nélkülözheti az ilyen munkálatokat. Így fontos lenne a hazai és külföldi iskolázásra, fokozatosan differenciálódó értelmiségünk összetételére, fejlődésére vonatkozó adatok korszerű és a lehetőségig teljes publikálása. De ez csak példa, egy-két téma a sok közül.

Idetartozó részfeladatnak látszik egyes tudós-hagyatékok rendezése; idősebb kutatók évtizedeken át gyűjtött, értékes, monográfikusan föl nem dolgozott, félig nyers anyagának kiegészítése, és megjelentetése. Szóval: a kollektív erőfeszítést és jelentős anyagi eszközöket is kívánó, teljesigényű, rendszeres adatgyűjtés megindítása előtt és közben - viszonylag könnyebb, de sürgősebb feladatot is meg lehetne oldani: a "félkész" gyűjtemé-

nyek megmentését és hozzáférhetővé tételét.

Ezt a munkát nem szabadna halogatni azért sem, mert jónéhány esetben elfelejtett, ma már nehezen föllelhető, vagy éppen elpusztult levéltári-könyvtári anyagok fönmaradásának utolsó lehetőségéről van szó. Egy szegedi példa: Dézsi Lajos hagyatéka az újabb Balassi-filológiától drámai és verses szövegek új kritikai kiadásain át a magyarországi nyomtatványok készülő bibliográfiájáig - egy sor vállalkozás szöveg- és adatanyagát segített teljesebbé tenni időközben megsemmisült emlékek másolataival.

A József Attila Tudományegyetem Irodalomtörténeti Intézetének munkatársai a fenti meggondolások alapján figyeltek föl a XVII. századi kelet-magyarországi és erdélyi kultúra egyik kiváló ismerője, a Szegeden élő Herepei János nyugalmazott muzeum-igazgató gazdag adatgyűjtésére. E sokoldalú anyagból - néprajzi, helytörténeti, érentani adalékok, tanulmányok és nagyobb összefüggő földolgozások közül - kiemeltük a XVII. század irodalmára, iskolázására, könyvkiadására vonatkozó adatokat. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete vezetőinek tanácsai alapján indult meg néhány évvel ezelőtt a kiválasztott anyag feldolgozása.

Herepei mindenekelőtt kibővítette és az újabb szakirodalommal kiegészítette, annak alapján néhol korrigálta néhány régebbi dolgozatát (pl. a Szilvási Mártonról, Csanaki Mátéről, Szalárdi Jánosról, a gyulafehérvári fejedelmi nyomdáról szólókat). Azután cikkek kérekitette a kor sok más szereplőjére és intézményére vonatkozó teljesen új forrásanyagát. E munka során a szerző nem alkotott összefüggő egészet, nem törekedett különböző időpontokban készült cikkeinek "összegyalulására", még bizonyos ismétlődő részeket is meghagyott. Elérte azonban, hogy adatközlő cikkei nemcsak eddig ismeretlen, vagy fölhasználatlan forrásokból - városi számadáskönyvekből, jegyzőkönyvekből, levelekből, egykoru könyvbejegyzésekből, elfelejtett régi folyóiratokból és kiadványokból - föltárt új anyagot közölnek nyersen, hanem ez adatok teljes és pontos, a lehetőségig betűhű közzétételét a szakirodalom megfelelő eredményeinek ismertetésével párosítják. A szegedi intézet munkatársai igyekeztek segíteni abban, hogy az adatokat forráskiadványok, monográfiák és szakcikk legújabb eredményeivel is "szembesíthesse" a szerző.

Ezen kívül az utóbbi két-három évben sikerült a kötet anyagát debreceni és sárospataki könyv- és kéziratárak adataival kiegészíteni, e könyvtárak vezetőinek lekötelező szivességéből. Külön köszönettel tartozunk Jakó Zsigmond professzornak, aki a kolozsvári Babes-Bolyai egyetemen, vezetése alatt készülő hatalmas könyvtártörténeti gyűjtésből bocsájtott korábban rendelkezésünkre adatokat.

Az egész anyag értéke nem az elrendezés koncepciójában van, hanem mindenekelőtt magukban a föltárt adatokban. Mégis igyekeztünk - kronológiai és logikai szempontokat követve - néhány, több-kevésbé egységes fejezetet alakítani a több tucat cikkből. Az egyes fejezetek elé irt bevezető sorokban a szerkesztő igyekszik indokolni eljárását, kiemelni a cikkek néhány fontosabb eredményét (különösen egy-két szinte elbujtatott adatot), utalva ezek összefüggéseire az újabb kutatás által föltárt tényekkel.

E kötettől a kutató, az olvasó, aki kezébe veszi, semmiképp se várjon egységes összefoglalást; de a jelleg, vagy a kidolgozás egyöntetűségét se. Akad pusztán adatokat fölsoroló cikk (pl. Bisterfeldről); azután olyan is, amely a tárgyról csupán egyetlen új adatot közöl (pl. a Szilvásujfalvi-cikk, ahol a szakirodalom egyáltalán nincs feldolgozva). Más cikkek viszont a lehető teljesség igényével íródtak, a gyulafehérvári kollégiumról, Medgyesiről, Gyöngyösiről, Szilvási Mártonról s másokról.

Joggal merül fel a kérdés: ha a kidolgozás módjában - s tegyük hozzá: a tárgy jelentősége tekintetében is - ilyen egyenetlen az anyag, akkor miért nem válogattunk?

Egyrészt elvi okokból. Ami ma jelentéktelen adatnak látszik, lehet, hogy a későbbi kutatás jelentékennyé teszi. A "jelentőség" egyébként is relativ. Pl. a Heidelbergben és Margburgban tanultak közül éppen a Herepei által részletesen bemutatott értelmiségiek legtöbbször nem írta be a nevét se a magyar politikai történet lapjaira, se a magyar irodalom és kultúra történetébe. Együtt azonban nagyon is tanulságos az ő életutjuk általában értelmiségünk összetétele és fejlődése, különösen pedig Bethlen Gábor művelődéspolitikájának értékelése szempontjából. Életük és tevékenységük rajza segít megérteni: hogyan építette be Bethlen elgondolásainak rendszerébe az értelmiségi ifjúság nagy gonddal kiválasztott leg-

jobbait; következtetni enged e kulturpolitika egy fontos eszkö-
zének, az új értelmiség nevelésének módszereire, merészségére,
egyenletes tervszerűségére.

De gyakorlati okból is elálltunk a válogatástól. Ugy gondol-
tuk: ha már sokszorosítva, kézirat gyanánt jelenik meg ez az a-
nyag, akkor adjuk legalább egy kutató minél teljesebb anyagát, s
a nevek és földrajzi egységek mutatójával tegyük e cikkgyűjteményt
együttal afféle művelődéstörténeti, főleg életrajzi lexikonná is.
Semmiképpen sem törekedve teljességre, de mindenesetre azzal az
igénnyel, hogy gyűjteményünk egyike legyen a korszak lexikonsze-
rűen is használható adattárainak.

A jelen kötet tárgyát az I. Rákóczi György halála (1648), il-
letve Apáczai nemzedékének föllépése (1650 körül) előtti időszak
képezi.

Ez a félszázad elég világosan két szakaszra oszlik.

Az 1630-as évekig terjedő időt Kelet-Magyarországon és Er-
délyben Szenczi Molnár Albert irodalmi és kulturális alkotó- és
szervezőtevékenysége; Bethlen Gábor művelődéspolitikája; és a
pfalzi fejedelemség, különösen Heidelberg kálvinista kulturájának
egy negyed századon át uralkodó hatása jellemzi (I-IV. fejezet).

A következő másfél évtized I. Rákóczi György uralmának ideje,
amikor jóval élesebben rajzolódnak ki a társadalmi, világnézeti
és irodalmi "frontok" körvonalai; amikor sokkal önállóbban és kom-
paktabban jelentkeznek a polgári törekvések mint addig, s a Tolnai
Dali János és társai által megindított magyar puritánus mozgalom-
ban élesen szembehelyezkednek az ortodox-konzervatív erővel
(VII-X. fejezet).

Ebben az időben egyházi és világi értelmiségünk már majd-
nem kizárólag Hollandiában és Angliában végzi felsőfoku tanulmá-
nyait. De e polgári országokkal már korábban is voltak hasonló
kapcsolataink. Sokan ebben és néhány elszigetelt ortodox-ellenes
megnyilvánulásban látják a puritán mozgalom közvetlen előzményeit
(V-VI. fejezet).

Következő kötetünkben a XVII. század derekának, a protestáns
polgári kultúra föllendülésének jelenségeivel, Apáczai és sok kor-
társa működésével foglalkozó cikkeket szeretnénk közreadni.

Keserű Bálint